

Sheilagh Ogilvie – Markus Küpker – Janine Maegraith

A nők és a házimunka anyagi kultúrája a kora újkori Württembergben: a wildbergi inventáriumok tanulságai*

BEVEZETÉS

A házimunka anyagi kultúrája paradox módon a kora újkori nőttörténet fehér foltja. A korabeli véleményformálók – így például a német *Hausväterliteratur*¹ szerzői – ugyan elismerték a női házimunka szükségességét, azonban a család és a gazdálkodás területén belül egyértelműen másodrangúnak tartották. Báró Wolfgang Helmhard von Hohberg például így ír az 1682-es, nagyhatású kézikönyvében a gazdaasszony háztartási feladatairól: „lássa el a reá eső házbéli feladatokat úgy, hogy mindazt, amit férjeura szorgalmatosságával megszerze, azt ő gondossággal, biztonsággal, jó haszonnal szép renddel használja”.² Eszerint magában a termelésben a nők csak passzív módon vettek részt, amennyiben ők csak felügyelték, megőrizték és felhasználták mindazt, amit előbb a férfi a maga szorgalmával előteremtett. A nemi szerepek ilyen aszimmetrikus megítélése magát a fogyasztást és az anyagi kultúrát is jellemezte, amennyiben a férfi munkaeszközei és ruházata nélkülözhetetlen termelőeszköznek számítottak, addig a háztartási eszközöket és a női ruházatot a *Hausväterliteratur* hiábavaló luxusként tartotta számon.³

A nőttörténet ezt a fehér foltot nem tudta eltüntetni. Az a dicséretes célkitűzés, amellyel igyekezett kimutatni, hogy a nők a kora újkorban is tevékenyek voltak a piacon, elterelte a figyelmet arról, amit a háztartáson belül végeztek. A háztartáson kívüli szféra felé forduló érdeklődés a női fogyasztás kutatását is befolyásolta; ezért meglehetősen keveset tudunk a házimunka tárgykultúrájáról és arról, hogy ez mit jelentett a nők számára. A *Hausväterliteratur* normatív

* Eredetileg megjelent: Ogilvie, Sheilagh, Markus Küpker, Janin Maegraith 2012: Frauen und die materielle Kultur der Hausarbeit im frühneuzeitlichen Württemberg: Ergebnisse aus wildberger Inventaren. *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte* 71., 229-254.

¹ A 16–18. századi német agrárirodalom jellegzetes típusa. Rendszerint terjedelmes, lexikon-szerű munka volt, ami a mezőgazdasági és a ház körüli munkákat vette számba (a ford. megjegyzése).

² von Hohberg 1682: 3. kötet, 3. fejezet, 276. Nagyon hasonló leírásokat találhatunk még J. J. Bechernél (1714), J. G. Krüinitznél a *gazdaasszonyról* szóló szócikkben, Ch. F. Germershausennél (1778: 166–216).

³ von Hohberg 3. kötetének 3. fejezetében arra figyelmezteti az asszonyokat, hogy „ne jöjjenek minden nap új kívánságokkal” (1682: 276).

megnyilatkozásokat tartalmaz a nők házimunkájáról, és ábrázolásokat is láthatunk olyan tárgyakról, amelyeket a nők házimunka során használtak. Elemzési szempontból azonban a háztartási tevékenységek és háztartási eszközök vizsgálata során még mindig csupán általánosításokra hagyatkozhatunk. A kora újkori házimunkának – mint a nők időbeosztása és anyagi kultúrája fontos területének – a megismerése óhaj maradt.

Az itt következő elemzés ezt a kutatási hiátust kívánja csökkenteni és a téma néhány vonatkozását felderíteni. Tudjuk, hogy a nők a kora újkori Európa számos régiójában – így Württembergben is – a háztartáson kívül számos feladatkörben tevékenykedtek.⁴ Ennek ellenére nem szabad alábecsülnünk azt a munkát, amelyet a háztartáson belül végeztek. Hisz a korabeli württembergi háztartási összeírások (*Haushaltslisten*) szerint a felnőtt nők fele „háziasszony” volt és a nők további egy tizede pedig szolgáló.⁵ Különösen a házasságban élő nők fordították idejük túlnyomó részét házimunkára. Egy új esettanulmány szerint, mely a württembergi, vidéki és a nemek szerinti munkamegosztást elemezte nagyjából 1650 és 1800 között, a házasságban élő nők vizsgált munkájának 28%-át a házimunka tette ki. Ehhez még hozzáadódik a hajadon nők vizsgált munkájának nem elhanyagolható része, így például a szolgálólányok esetében 18%, özvegyek esetében 14%, a még a szüleik háztartásában élő leánygyermekes esetében 12% és a férjezetlen, független nők esetében 6%. Minden nőt együttevén az összes vizsgált munka kereken 20%-át a házimunka tette ki – és ebben nincsen benne tevékenységük további 10%-a, amelybe a mások (gyermekes, öregek és betegek) ellátása tartozott, majd további 2%, melyet az orvoslás, így a bábaként vagy füvesasszonyként végzett munka tett ki, illetve további 12%-nyi marginális tevékenység, mint például az erdőn-mezőn végzett gyűjtögetés.⁶

Míg a nők a férfiakkal együtt részt vettek a mezőgazdaságban, az iparban, a kereskedelemben, a bérmunkában és a szolgáltatóiparban, a férfiak csak ritkán vették ki a részüket a házimunkából. A fent említett tanulmány szerint a férfiak vizsgált munkájának csupán a 4%-át jelentette a házimunka; ennek többségét a kis számú özvegyember végezte.⁷ A férfiak házimunkában való alacsony részvétele összefügg a háztartások nemek szerinti összetételének szignifikáns egyenlenségével, amely abból ered, hogy a háztartások kevesebb, mint 1%-ában nem voltak nők, szemben azzal a 7%-kal, ahol nem volt férfi.⁸ Természetesen nem tudhatjuk,

⁴ Egész Európára vonatkozóan: Wiesner 2000. Az itt vizsgált német területekre: Ogilvie 2003, 2006, 2008.

⁵ Példaként említhető, hogy a kora újkori Wildbergben a 15 év fölötti nők 49%-a volt háziasszony, 8%-a volt saját háztartással bíró özvegy és 8%-a volt szolgáló. Ezek a számok Közép- és Nyugat-Európára tipikusnak mondhatók (Ogilvie 2004).

⁶ Ezek a számok a ténylegesen elvégzett munka vizsgálatán alapulnak, amely két württembergi település, Wildberg és Ebhausen 1646 és 1800 közötti községi egyházi törvényszékének (*Kirchenkonvent*) több, mint 7000 oldalnyi jegyzőkönyvi anyagából származik. Az itt közölt adatokhoz: Ogilvie 2003; az eredményekről: Ogilvie 2004: különösen a 4. táblázat.

⁷ Ogilvie 2004: különösen a 4. táblázat.

⁸ Ogilvie 2003: 66.

hogya a háztartások összetétele volt-e a felelős a munkamegosztásért (ezért legalább egy nő jelenléte a háztartásban lehetővé tette volna a férfiaknak, hogy kivonják magukat a házimunkából), vagy a háztartás szerkezetét a férfiak által előnyben részesített munkák befolyásolták (ezért a férfiak azon törekvése, hogy elkerülhessék a házimunkát, úgy volt biztosítható, hogy a háztartásukba nő is tartozott), vagy hogy mindkettő alapvető változókra vezethető vissza (mint a nemek szerinti sajátos különbségek a vagyonban, a termelékenységben, a migrációs magatartásban, a várható élettartamban, vagy a kisipari tevékenységek szabályozásában). Az adatok azt mutatják, hogy a kora újkori württembergi társadalomban a nők képesek és képesek voltak egyedüli női háztartásokat fenntartani és piacra termelő munkát végezni, ezzel szemben a férfiak kisebb mértékben voltak képesek és képesek arra, hogy egyedüli férfi háztartást tartsanak fenn és házimunkát végezzenek.

A házimunka tehát nem csupán a nők idejének jelentős részét vette igénybe, hanem szinte kizárólagosan a női szférához tartozott. Miként tükröződik ez a tárgykultúrában? Azok az eszközök, amelyeket valaki a mindennapi munkájához használ, nem csupán meghatározzák annak termelékenységét, hanem tájékoztatnak az adott személy rátermettségéről, ízléséről vagy öntudatáról is. Ebben a tanulmányban kora újkori württembergi házassági és hagyatéki leltárak adatbázisát használjuk, hogy a háztartásökonómia színpala mögött a női házimunka tárgykultúrájára rávilágítsunk, különös tekintettel az annak legjelentősebb részét kitevő, a táplálkozással összefüggő eszközökre. Megvizsgáljuk őket aszerint, hogy ki hozta a házasságba, ki tartotta meg az özvegység idején, és mely tárgyak voltak különösen is fontosak a nők számára. Végül kitérünk arra is, hogy ezeknek a tárgyaknak milyen szerepe lehetett a kulturális és gazdasági életben.

NEMI SZEREPEK ÉS ANYAGI KULTÚRA A KORA ÚJKORI WÜRTEMBERGBEN

Eredményeink egy folyamatban lévő kutatási projekt részét képezik, amelynek keretében két württembergi település vagyonelejtárát gyűjtöttük össze, ezeket foglalkozási és demográfiai adatokkal összekapcsoltuk, és összefüggésüket elemeztük a nemi szerepekre, a társadalmi tőkére és az ipari forradalom előtti úgynevezett „iparkodás forradalmára”⁹ vonatkozóan.¹⁰

⁹ Az eredeti szövegben szereplő „Revolution des Fleisses” az angol Industrious Revolution kifejezés német fordítása, amit az ipari forradalom (Industrial Revolution) előtti időszak (nagyjából 1600–1800 közötti időszak) jellemzésére használja az angol szakirodalom (pl. Jan de Vries *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present* című 2008-ban megjelent könyvében), amikor például a fogyasztási szokások átalakulása megkezdődik (a szerk. megjegyzése).

¹⁰ Az inventáriumokat a következő projekt keretében gyűjtöttük össze: *Human Well-Being and the Industrious Revolution: Consumption, Gender, and the Social Capital in a German Developing Economy, 1600–1900*, amelyet az Economic and Social Research Council (RES-062–23–0759) támogatott (lásd erre: a http://www.econ.cam.ac.uk/Ogilvie_ESRC/index.html, utolsó letöltés:

Az európai inventáriumkutatásban Württemberg a forrásadottságai, az úgynevezett „inventáriumok és osztályok” különleges gazdagsága miatt ismert. A württembergi, osztott öröklési rendet követő területeken az öröklési jog kimondta egyrészt, hogy mindkét házaspár megtartja a rendelkezési jogát azon vagyonrészen felett, amelyet ő vitt a házasságba, másrészt, hogy a leánygyermek a fiúgyermekkel azonos mértékben örökölnék. E rendszer adminisztrálását megkönnyítendő és az örökösödési viszályokat elkerülendő Württembergben 1551-től kezdve hagyatéki leltárak készítését rendelték el, az úgynevezett feltehetően osztály (*Eventualteilung*) és a tényleges osztály (*Realteilung*) formájában. Az *Eventualteilung* típusú összeírásokat a házaspárok esetében az egyik fél halálakor vették fel, és ezek arra szolgáltak, hogy a potenciális örökörököseket határozzák meg bennük, anélkül, hogy a vagyont ténylegesen felosztanák az örökösök között. A *Realteilung* típusú leltárt az özvegyek (ritkábban a nem házas egyedülállók) halálakor vették fel, és az örökség tényleges szétosztására szolgált. 1610-től kezdődően aztán törvény írta elő az úgynevezett „hozomány-leltárt” (*Beibringungsinventur*) az első vagy későbbi, újbóli házasságkötéskor. Ugyanakkor elrendelheték vagy kérvényezhették inventáriumok készítését különleges körülmények miatt, így például házasságon belüli viszály esetén, ha a házastársat elhagyták, illetve büntett vagy eladósodás miatt is.¹¹

Azok a személyek vagy házaspárok nem voltak kötelezhetőek az inventárium felvételére, akik „különleges jogállással” bírtak (így például az állami hivatalnokok és családjuk), akik végrendelkeztek, akik a házastársi vagyonközösséget választották, akik az előjáróság engedélyével rendelkeztek, akiknek csak egy örökösük volt, vagy akiknek az összes lehetséges örököse ehhez beleegyezését adta. Ennek ellenére az ilyen esetekben is lehetséges volt a leltár felvétele, mert a szabályzat csak irányadónak számított. Természetesen az is előfordulhatott, hogy (például háborús időkben vagy járványok idején) a hivatali rend összeomlott, vagy a korrupció, a bürokratikus hanyagság megakadályozta az inventárium felvételét.¹² Összességében azonban a házasságkötések és halálozások jelentős és egyre növekvő részében részletes leltárak készültek, melyek sok település esetében egészen 1899-ig megvannak.¹³

A württembergi inventáriumok egész sor olyan különlegességgel és információval rendelkeznek, amelyek más inventáriumokból hiányoznak. Először is

2015. május 12.). A projekt létrejöttének motivációjához és elméleti kiindulópontjához: Ogilvie 2010. Részletes összefoglalása: Küpker–Maegraith 2009. A foglalkozások és hivatások adatbankját az egyházi törvényszéki iratokból és háztartás-összeírásokból állítottuk össze és ezeket részletesen ismerteti: Ogilvie 2003. A demográfiai viselkedés adatbankja az adóösszeírásokkal összekapcsolva az *Economy, Gender, and Social Capital in the German Demographic Transition* című kutatási projekt keretében készült, amelyet a Leverhulme Trust (F/09722/A) támogatott. A kiválasztott települések: a Fekete-erdő vidéki Wildberg és a svábföldi Jura területén fekvő Auingen. Ezekről a településekről részletesen: Ogilvie–Küpker–Maegraith 2009a.

¹¹ Bezner 2002; Bidlingmaier 2001, 2005; Frischlin 1605; Gross 1998; Keller–Drescher 2003; Maisch 1992; Medick 1996; Sabeian 1990, 1998; Schad 2002; Schraut 1989.

¹² Mannheims 1991: 28–29.

¹³ Bidlingmaier 2001; Ogilvie–Küpker–Maegraith 2009b.

a házassági és a hagyatéki leltárak egyidejű megléte olyan kérdéseket is megválaszol, melyekkel azok a kutatások küzdenek, ahol csak hagyatéki leltárakra támaszkodhatnak, és ezért gyakran nem tisztázott, hogy vajon a leltár által érintett lakosság életkori megoszlása milyen mértékben torzított. Másodszor pedig azért, hogy itt egy-egy személy élete során több inventárium is felvételre került, az életciklus során megváltozó anyagi kultúráját követhetjük nyomon. Harmadszor előnyt jelent, hogy a württembergi inventáriumok a nők tulajdonát lényegesen részletesebben tartalmazzák, mint más európai történeti társadalmak esetében. A házasságkötéskor felvett inventáriumok elkülönítik a menyasszony tulajdonát a vőlegényétől, és a hagyatéki leltárakat is elkészítették nők esetében épp úgy, mint a férfiaknál. Az „inventáriumok és osztályok” forráscsoportja ezért különösen is alkalmas arra, hogy az anyagi kultúrában jelentkező, nemek közötti különbségekre rámutasson.

A württembergi leltárak negyedik előnye abban rejlik, hogy széles társadalmi rétegeket fednek le, mert nem csupán a vagyonos csoportokra korlátozódnak: elvileg a württembergi törvénykezés az elitet éppenhogy felmentette a leltárkészítés kötelezettsége alól, ugyanakkor előírta azoknak az átlagembereknek, akik házasságot kötöttek és örökösöket hagytak.¹⁴ Angliával ellentétben a württembergi leltárak nem zárták ki eleve azokat, akiknek a vagyona nem ért el egy adott nagyságrendet, ezért rendkívül széles társadalmi kört érintenek. A rendelkezésre álló tanulmányok szerint a württembergi inventáriumok lefedik a házasságban élő és felnőtt korban elhalálozó lakosság nagy részét. A württembergi Laichingen faluról szóló kutatásában Hans Medick az 1766 és 1799 közötti időszakból a családrekonstrukciós vizsgálatban teljes mértékben rekonstruált családok több mint 94%-ának (a részlegesen rekonstruált családok 85%-ának) házasságkötéskor felvett leltárát találta meg. Az egyik házaspár halálakor felvett hagyatéki leltár (*Eventualteilung*) pedig a párok 87%-ánál volt meg, míg a tényleges osztály (*Realteilung*) az özvegyasszonyok 31%-ánál és az özvegyemberek 57%-ánál volt fellelhető.¹⁵

Ezzel összhangban megvizsgáltuk az általunk feldolgozott inventáriumok reprezentativitását. Az egyik általunk vizsgált településen, Wildbergben az 1602 és 1662 közé eső összes fennmaradt házassági és hagyatéki leltárt összekapcsoltuk tíz darab 1599 és 1686 közé eső adóösszeírással. Ezek az adóösszeírások minden önálló gazdasági egységet számba vettek – azaz mindenkit, aki „saját kenyéren élt” – nőket, egyedülállókat és olyanokat is, akik nem rendelkeztek az adózás mértékét elérő vagyonnal (azaz nem rendelkeztek ingatlannal). Az 1614. esztendőre vonatkozóan a wildbergi férfi adófizetők több mint egyharmadához már hozzá tudtunk legalább egy inventáriumot rendelni. 1629-re ez az adat 42%-ra nőtt, 1639-re 55%, 1661-re 68% és 1686-ra 74% lett. 1614-ig a női adófizetők 23%-ához rendelhattunk legalább egy inventáriumot. Ez az arány az 1629.

¹⁴ Bidlingmaier 2001, 2005. A nemességre és a magasabb rangú tisztviselőkre eltérő örökösödési jog vonatkozott, mely őket vagy felmentette a leltárkészítés kötelezettsége alól, vagy engedélyezte, hogy javaikat idegen hivatalnokok írják össze. Ennek ellenére a kora újkori Wildberg számos magas rangú tisztviselőjének hagyatéki leltára ismert.

¹⁵ Medick 1996: 614–615.

esztendőnél 44%, 1639-nél 32%, 1661-nél 42% és 1686-nál 41%. Még akkor is, ha a leltárba vett vagyonok átlagosan nagyobb értékűek, mint a leltárba nem vettek, ez a különbség statisztikailag nem volt mindig szignifikáns. Továbbá azon adófizetők esetében is, akiknek a vagyont leltárba vették, minden időmetszetben előfordult, hogy egyes személyek nem érték el az adóköteles vagyont. Bár az inventáriumok sem univerzálisak, sem abszolút reprezentatívak nem voltak, lefedik az egyének döntő többségét – közöttük nőkét és vagyontalan személyeket is –, akik önállóan megkeresték a saját betevőjüket.

Forrásaink ötödik különlegessége, hogy a württembergi inventáriumokban felsorolt tulajdon nem csupán a háztartási ingóságokat tartalmazza, hanem felsorolja a földet, az épületeket, a jószágot, a fogatolás eszközeit, a gabona- és az egyéb élelmiszertartalekokat, a befektetett pénzvagyont és az adósságokat is. A hatodik pedig az, hogy az általunk vizsgált vagyontelepek eleve nem zárták ki a kis értékű tárgyakat sem: számos olyan wildbergi inventáriumunk van, amelyben még a mindössze egy heller¹⁶ értékű tárgy is felvételre került.¹⁷ Végül a hetedik különlegességük, hogy a kora 17. századtól kezdve a wildbergi inventáriumok majd mindegyikében szerepel a vagyontelepek pénzületi értéke. Ez pedig lehetőséget teremt arra, hogy az anyagi kultúrát a teljes vagyon viszonylatában elemezzük.¹⁸

Ezen tanulmányunk a legkorábbi, 1602 és 1662 között Wildbergből fennmaradt inventáriumok feldolgozásának eredményein alapul. Wildberg a Feketerdőben, a Nagold folyó völgyében fekszik, nagyjából Calw és Nagold városok között félúton.¹⁹ Bár jogilag város és az azonos nevű közigazgatási egység székhelye volt, Wildberg a valóságban mégiscsak egy kicsi, voltaképp falusias településnek számított, melynek lakói a kézműipar és szolgáltatások mellett mezőgazdasággal foglalkoztak. Az 1600 körüli kevesebb mint 1000 lakosról a népesség a legmagasabb szintjét 1634-re érte el, amikor 1650 fő volt, de aztán 1650-re újra 1000 főre csökkent. A következő időszakban csak csekély mértékben növekedett, aztán a Franciaországgal vívott újabb háború, az 1680-as és 1690-es évek során a lakosság számát 1700-ig kerekén 1200 főre csökkentette.²⁰ A protoindusztriális textilgyártás 1580 utáni gyors növekedése együtt járt a (kertművelést meghaladó méretű) szántófölddel rendelkező adózók számának csökkenésével. Ez az arány 1565-ben még kerekén 70% volt, addig 1614-ben és 1629-ben már csak 50%-ot tett ki; bár a század végéig aztán mintegy 60%-ra növekedett.²¹

¹⁶ 1 Heller, a Pfennig fele, a Kreuzer nyolcada; 60 Kreuzer tett ki 1 Guldent (a ford. megjegyzése).

¹⁷ Mivel lehetetlen volna valaminek a nemlétét bizonyítani, így nem állíthatjuk, hogy a wildbergi inventáriumokban alacsony értékű tárgyakat ne írtak volna össze. Amit állíthatunk, hogy az inventáriumaink szerepeltek egy heller értékű tárgyakat, és hogy a csekély értékű tárgyak összeírásának gyakorlata az 1650-et követő időszak wildbergi inventáriumában is megmaradt.

¹⁸ Bidlingmaier 2001, 2005; Bezner 2002; Schad 2002.

¹⁹ Wildberg kora újkori történetére részletesen: Mantel 1974; Ogilvie 1997; Troeltsch 1897.

²⁰ Ogilvie–Küpker–Maegraith 2009a: 8–10 (1–2. táblázat).

²¹ HStA [Hauptstaatsarchiv] Stuttgart A 573 Bü [csomó] 1055–1069 (kb. 1565–1686), 5386 (1694–1695). A földbirtokkal rendelkező adózók aránya 1565-ben 70%, 1614-ben 48%, 1629-ben 47%, 1645-ben 60%, 1686-ban 56%, 1695-ben 61%.

Wildberg tehát ebben az időszakban egy kicsi, mezőgazdasági jellegű település volt, ahol a háztartások többsége a mezőgazdasági kisüzemet egyéb foglalkozási tevékenységgel együtt tartotta fenn, vagy a helyi jelentőségű kézműipari tevékenységgel vagy pedig az exportra termelő textiliparral.²²

Az 1602 és 1662 közé eső hat évtizedből Wildberg női és férfi lakossága köréből mindösszesen 513 inventáriumot ismerünk.²³ Jelenleg arra a 418 inventáriumra (közel 80%) – köztük 227 házassági és 191 hagyatéki leltárra – koncentrálnak, amelyek a felsorolt tételek pénzben kifejezett értékét folyamatosan megadták, tekintettel arra, hogy egy előtanulmány már rámutatott, hogy a két nem vagyona eltérő tulajdonrészekben és tárgyakban volt, illetve, hogy mindkét nem tárgykultúrája szignifikánsan a vagyoni csoportoktól függetlenül variálódott.²⁴ Ahogyan az az 1. számú táblázatból kiderül, majd minden wildbergi leltár külön jegyzi a vőlegény és a menyasszony vagyontárgyait. Ez lehetővé teszi a számunkra, hogy összehasonlítsuk, mit hoztak a férfiak és mit a nők a házasságba. Azoknak a személyeknek a leltára nyújtja a legrészletesebb képet az anyagi kultúra nemek szerinti megoszlásáról, akik az első házasságkötésükre készültek, mert ezek az előző házasságból származó maradványok nélkül mutatják az egyéni szándék torzítatlan valóságát. Ebből a szempontból az a szerencsénk, hogy a rendelkezésünkre áll 184 darab olyan inventárium, amely a nők első házasságkötésekor és 161 darab olyan, amely a férfiak első házasságkötésekor készült. A hagyatéki leltárak többsége valamelyik házastárs halálakor került felvételre, és a házasságok tulajdonáról tanúskodik. Fennmaradt azonban 20 darab leltár özvegyasszony hagyatékáról és 11 darab özvegyember hagyatékáról. Mindez lehetővé teszi a számunkra, hogy egy előzetes elemzés keretében összevessük azon tárgyakat, amelyeket az özvegyek a házastársuk halála után eladás vagy elajándékozás helyett megtartottak. Mindemellett meg kell említeni, hogy az özvegyek tekintetében az esetszámunk túl kicsi ahhoz, hogy szignifikáns összehasonlításról beszélhessünk.²⁵

²² Ogilvie 1997, 2003; Ogilvie–Küpker–Maegraith 2009a.

²³ Mint fentebb már említettük, néhány inventárium elkészítését különböző okból rendelhetők el. Az ilyen elrendelt leltárak már formai tekintetben is eltérnek a szokványos leltáraktól és ezért sajátos elemzést igényelnek. Ez a tanulmány most csak a szokásos házassági és hagyatéki leltárakat tárgyalja.

²⁴ Annak a kritériuma, hogy egy inventáriumot felvettünk ebbe az elemzésbe az volt, hogy a felsorolt tárgyak 95%-ának pénzben kifejezett értékét tartalmazta. Ez azt jelentette, hogy 98 darab leltárat zártunk ki a vizsgálatból, mivel ezekben a felsorolt tételek több mint 5%-ánál hiányzott a pénzben kifejezett érték. Ezeket az inventáriumokat a későbbi elemzésnél felhasználjuk majd, amint a leltárakban felsorolt monetáris értékek alapján árlistákat tudunk összeállítani, és ezek segítségével a hiányzó értékeket meg tudjuk határozni.

²⁵ Ebben a tanulmányban minden összehasonlításához megadjuk a statisztikai szignifikancia-vizsgálat eredményeit, hogy egyértelművé tegyük, hogy eredményeink a mintánk véletlenszerű ingadozására vagy nagy valószínűséggel a vizsgált lakosság körében tapasztalható tényleges különbségekre vezethetők vissza. Ha az eredményünk szignifikancia-szintje 5%-nál van, akkor az azt jelenti, hogy 95% a valószínűsége annak, hogy az eredmény nem az adatok véletlenszerű ingadozásából fakad. Ehhez hasonlóan az 1%-os szignifikancia-szint azt jelenti, hogy az eredmény bizonyossága 99%. A 10%-os szignifikancia-szint jelenti általában a határértéket, mert ez arra utal, hogy csupán 90%-ban lehetünk biztosak abban, hogy eredményünk túlmutat a véletlenül.

1. táblázat

*Az inventáriumok száma nemek és vagyoni csoportok szerint
(Wildberg 1602–1662)*

Inventárium összértéke (Gulden)	Házassági leltárak összes		Házassági leltárak első házasság		Hagyatéki leltárak összes		Hagyatéki leltárak özvegyek		Összes
	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	
50 alatt	38	78	13	65	9	2	11	1	140
50–99	57	41	26	39	5	5	10	2	134
100–199	64	26	55	20	7	17	24	4	169
200–299	30	21	32	12	10	9	19	2	102
300–499	15	18	36	11	12	14	26	1	95
500–999	14	23	34	6	7	21	45	5	116
1000 felett	7	16	31	na	4	28	56	5	110
Összesen	225	223	227	184	92	99	191	20	866

Forrás: HStA Stuttgart, A 573, Bü. 4798–4802, 4804, 4806–4808, 4814 (másolatok); HstA Stuttgart, A 573, Bü. 4870–4871, 4874, 4876–4892, 4895–4897, 4901–4909 (eredeti) (1602–1662).

Az inventáriumok azt mutatják, hogy a kora újkori Wildbergben a párok átlagosan 224 darab, 455 Gulden értékű vagyontárgyat vittek a házasságba.²⁶ Amikor a házasság az egyik fél halála miatt felbomlott, egy átlagos házaspár majdnem kétszer annyi vagyontárgyat, – azaz pontosan 395 tételt, 815 Gulden értékben – birtokolt.²⁷ A nemek közötti különbség kezdettől egyértelmű, miszerint a nők nagyobb számú vagyontárggyal rendelkeznek, ami azonban alacsonyabb összértéket mutat. A menyasszony átlagban szignifikánsan nagyobb számú vagyontárgyat vitt a házasságba, mint a vőlegény (szám szerint 125-öt a 98-cal szemben),²⁸ a pénzben kifejezett érték azonban alacsonyabb volt (210 Gulden értékűek a menyasszony és 247 Gulden értékűek a vőlegény vagyontárgyai), bár ez az eltérés nem szignifikáns.²⁹ A nők az első házasságkötéskor átlagosan és szignifikánsan több vagyontárgyat vittek a házasságba, mint az első házasságra lépő férfiak (112-t a 46-tal szemben),³⁰ azonban csaknem azonos értékben (147 Gulden értékben szemben a 144 Gulden értékkel).³¹ Bár túl kevés inventárium áll a rendelkezésünkre ahhoz, hogy az özvegyasszonyokról és özvegyemberekről statisztikailag szignifikáns eredményeket kapjunk, ennek ellenére ebben az esetben is hasonló mintázatot figyelhetünk meg: az özvegyasszonyok haláluk után 262 vagyontárgyat hagytak hátra 1032 Gulden értékben, az özvegyemberek pedig 196 vagyontárgyat 1355 Gulden értékben.³² A nők több, de kisebb értékű vagyontárgyat birtokoltak, mint a férfiak.

Ennek oka pedig az, hogy az ingóságok világa erőteljesebben kötődött a női szférához. A férfiak gyakrabban hoztak ingatlan és cselekvő vagyont (aktívát), vagyis pénzbeli értéket a házasságba, és többet is tartottak meg belőle özvegyként, míg a nőknek több ingó vagyonuk volt, amely ugyanakkor kisebb értékkel bírt. Akkor is, ha csak az ingóságokat nézzük, elmondható, hogy a nők több, de kevésbé értékes tárgy birtokosai voltak. Egy átlagos menyasszony (hajadon és özvegy) szignifikánsan több ingóságot vitt a házasságba, mint egy átlagos vőlegény (122-t a 91-gyel szemben),³³ bár az összértékük nem mutatott szignifikáns különbséget (122 Gulden a 104 Guldennel szemben).³⁴ A nők az első házasságukba több ingóságot vittek, mint a férfiak (110-et a 43-mal szemben), ezek értéke is szignifikánsan nagyobb volt (110 Gulden a 67 Guldennel szemben).³⁵ Ahhoz, hogy az özvegyek háztartásáról statisztikailag érvényes megállapítást

²⁶ Lásd még az 1. táblázatot. Szemben a tárgyakkal a vagyontárgyak tartalmazzák az ingatlanokat, az adósságot, a követelést, a készpénzt és egyéb hasonló tulajdoni tételeket is.

²⁷ Mindkét összehasonlítás 1%-os szinten szignifikáns.

²⁸ 5%-os szinten szignifikáns.

²⁹ Még 10%-os szinten sem szignifikáns.

³⁰ 5%-os szinten szignifikáns.

³¹ A tárgyak számának különbsége 1%-os szinten szignifikáns, a tárgyak értékének összehasonlítása azonban még 10%-os szinten sem szignifikáns.

³² A különbségek egyike sem szignifikáns 10%-os szinten sem. Ez azonban nem meglepetés, hiszen csupán 20 özvegyasszonytól és 11 özvegyembertől származó inventáriumunk van.

³³ 5%-os szinten szignifikáns.

³⁴ Még 10%-os szinten sem szignifikáns.

³⁵ Mindkét összehasonlítás 1%-os szinten szignifikáns.

tehessünk, ismételten kevés az esetszámunk, de ugyanaz a minta látszik ismétlődni, hiszen az özvegyasszonyoknak több ingóságuk van, mint az özvegyembereknek (235 a 174-gyel szemben), ugyanakkor megközelítőleg azonos értékben (131 Gulden értékben a 125 Guldennel szemben).³⁶

Kevésbé meglepő módon a nőknél az ingó javak az összvagyon nagyobb hányadát tették ki. Az ingóságok aránya az összes vagyontárgyhoz viszonyítva minden menyasszony esetében szignifikánsan magasabb volt, mint a vőlegényeknél (97% a 92%-kal szemben);³⁷ így volt ez akkor is, amikor a menyasszony vagy a vőlegény az első házasságát kötötte (98% a 92%-kal szemben).³⁸ Az ingóságok aránya a vagyon összértékében szintén szignifikánsan magasabb volt az összes házasuló nőnél, mint a házasuló férfinál (81% a 71%-kal szemben),³⁹ hasonlóképpen az első házasságra lépő nők esetében is szemben az első házasságra lépő férfiakkal (85% a 77%-kal szemben).⁴⁰ Egy átlagos pár életciklusa során a vagyontárgyak körén belül csökkent az ingóságok aránya (95%-ról 92%-ra),⁴¹ ahogy ezek összértéke is (72%-ról 46%-ra).⁴² A nemek közötti különbség azonban az özvegyesség fennmaradt, mivel az ingóságok részaránya a tételek összszámában az özvegyasszonyoknál magasabb volt, mint az özvegyembereknél (89% a 76%-kal szemben),⁴³ annak ellenére, hogy az ingóságok részarányának különbsége az összértékhez viszonyítva statisztikailag nem szignifikáns (39% a 33%-kal szemben).⁴⁴ Az összvagyon, a nemet, a családi állapotot és az inventáriumok típusát egy többváltozós környezetben állandónak véve, összességében a nők vagyontárgyainak nagyobb részét a férfiakkal összehasonlítva – mind számában, mind értékben – az ingó javak jelentették.⁴⁵ Az özvegyasszonyok és özvegyemberek esetében azonban ez az eltérés nem szignifikáns.⁴⁶

A fentiek értelmében a nők vagyonuk nagyobb részét birtokolták ingóságok formájában, mint a férfiak. És ez megfordítva is igaz, miszerint ebben a kora újkori társadalomban az ingóságok sokkal nagyobb része volt a nők kezén, ami ilyen módon döntéseiket és anyagi kultúrájukat is visszatükrözi. Az ingó javak világának női jellegét a művelt kortársak, köztük Wolfgang Helmhard von

³⁶ A különbségek egyike sem szignifikáns 10%-os szinten sem.

³⁷ 1%-os szinten szignifikáns.

³⁸ 1%-os szinten szignifikáns.

³⁹ 1%-os szinten szignifikáns.

⁴⁰ 5%-os szinten szignifikáns.

⁴¹ A házassági inventáriumok és a halotti hagyatéki leltárak házaspárjai összehasonlításában a különbség 1%-os szinten szignifikáns.

⁴² 1%-os szinten szignifikáns.

⁴³ A szignifikancia határán, 7%-os szinten szignifikáns.

⁴⁴ Még 10%-os szinten sem szignifikáns.

⁴⁵ Egy Tobit regressziós modellre támaszkodva, ahol az ingóságok a függő változók (a tárgyak összszámának százalékos arányát véve), az inventárium típusa, a családi állapot, a vagyon összértéke és a nemek szerinti meghatározottság pedig a független változó. A nők és a férfiak közötti különbség az ingóságok számában 1%-os szinten szignifikáns, az érték 5%-os szinten szignifikáns.

⁴⁶ Még 10%-os szinten sem szignifikáns.

Hohberg is megállapította és 1682-es kézikönyvében hevesen bírálta, amikor az ingóságok felügyeletét a „gazdasszony” legnagyobb felelősségének nevezte, és egyúttal figyelmeztette őt, hogy „lehetőségeit a jövedelméhez igazítva, hiábavaló és haszontalan portéka után ne epekedjen”.⁴⁷

A NEMEK ÉS A TÁPLÁLKOZÁS ANYAGI KULTÚRÁJA

Melyek voltak tehát azok az ingó javak, amelyeket a kora újkori nők olyan hatalmas mennyiségben birtokoltak és őriztek? A továbbiakban egy speciális és jelentős tárgycsoportra koncentrálunk: azokra a háztartási eszközökre, amelyek a táplálék előállításához kapcsolódtak. A korabeli tanácsadó irodalom mégiscsak a főzést tartotta a nők legfontosabb feladatának. Wolfgang Helmhard von Hohberg például a *Tennivalók a házban és a konyhában* címet adja a „gazdasszony” feladatait leíró fejezetének, Christian Friedrich Germershausen pedig nyomtatékkal hangsúlyozza, hogy „a konyha végtére is a gazdaasszony műhelye, mindennapi rendes fáradozásának színtere, mely során az egész ház fenntartásáért felel.”⁴⁸ Ennek következtében a kortárs művelt férfi elitben a – korabeli asszonytársadalom 50%-át kitevő – háziasszonyokról alkotott idealizált kép nyomán alakult ki az az elvárás, hogy a nő munkájának nagyobb részét az ételek elkészítésének kell kitöltenie. Mindehhez milyen termelőeszközök – ha voltak egyáltalán ilyenek – álltak a rendelkezésükre?

Az általunk vizsgált inventáriumokban számottevő mennyiségben és változottságban találhatunk olyan eszközöket, amelyek az élelmiszerek feldolgozáshoz kapcsolódnak. Ez még a kevésbé vagyonos társadalmi csoportok inventáriumainak eszközkészletére is igaz.⁴⁹ Mindez arra utal, hogy a kora újkori embertársaink felismerték, hogy a táplálékkészítés értékes női munkaidőt vesz igénybe, melyet azzal tehettek hatékonyabbá, hogy a megfelelő eszközökről gondoskodtak.

⁴⁷ von Hohberg 1682: 3. kötet XVI. fejezet, 289. Wildbergerben feltételezhetően kevés olyan átlagember lehetett, aki Hohberg báró írását olvasta. Könyve fel sem tűnik a wildbergi, illetve a bietigheimi inventáriumokban, amelyeket Petra Schad egyik munkájában (Schad 2002) teljességükben felsorolt. A mű recepciójának feltárása azonban, ahogyan azt Julius Hoffmann elvégezte (Hoffmann 1959), arra enged következtetni, hogy az a művelt elit (a papok és hivatalnokok) olvasmányai közé tartozott, és az ő prédikációik vagy utasításaik révén az átlagemberekhez is eljuthatott. Másrészt pedig von Hohberg nyilván nem egy légtüres térben írta meg a könyvét, hanem osztotta és tükrözte saját környezetét, a kora újkori közép-európai német föld nézeteit.

⁴⁸ von Hohberg 1862: XVI. fejezet, 288–290. Germershausen 1782: 1. kötet, 1. fejezet, 3.

⁴⁹ Az inventáriumokban szereplő összes tárgyat osztályoztuk aszerint, hogy összefüggtek-e a táplálkozással vagy a háztartásban zajló élelmiszerfeldolgozással – eszerint ide tartoztak maguk az élelmiszerek, a tárolással, az élelmiszerhigiénéiával vagy az ételkészítéssel kapcsolatos tárgyak, az asztali étkezéseszközök, a tüzelőberendezések és a hozzájuk tartozó tárgyak, illetve a konyhai bútortartozékok. Ezeket aztán felosztottuk „kifejezetten”, illetve „potenciálisan” élelmiszerfeldolgozással kapcsolatos tárgyakra. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a második csoport viszonylag kevés tárgyat tartalmazott, és a két kategória nem különült el szignifikánsan egymástól. Ezért aztán a következőkben bemutatott vizsgálat a két kategóriát összevonva elemzi.

Ezenkívül pedig elsősorban a nők voltak felelősek a háztartási eszközök beszerzéséért és megőrzéséért (lásd a 2. táblázatot). Az első házasságra lépő nők ingóságainak nagyjából egyharmada (34%) függött össze a táplálékkészítéssel (ez az ingóságok összértékének 8%-át jelentette); míg ugyanez az arány az első házasságra készülő férfiaknál csak 17% volt (ami az összérték 4%-át tette ki).⁵⁰ Az életút vége felé azonban ez a nemek közötti eltérés már nem jelentkezett: a táplálkozással kapcsolatos tárgyak a házaspárok ingóságainak mintegy 39%-át tették ki, az özvegyasszonyoknál 44%-ot, az özvegyembereknél pedig 45%-ot.⁵¹ Mint ahogyan azt a 2. táblázatból kiolvashatjuk, az életút vége felé a tárgyak értéke a nemek között enyhe különbséget mutat: a táplálkozással összefüggő tárgyak az ingóságok összértékének 24%-át tették ki az özvegyasszonyok esetében, a házaspároknál tapasztalható 20%-os és az özvegyembereknél kimutatható 18%-os értékkel szemben. Ezen eltérések egyike sem szignifikáns.⁵² Az alacsony esetszámok és a sok kategória problémájának megoldása lehet a többszörösen lineáris regressziós eljárás: egy Tobit regresszió, amely a változókat, az összértéket, az inventárium típusát (házassági vagy halálozási) és a családi állapotot statisztikailag kontrollálja. Ez azt mutatja, hogy az ingó javak között a táplálkozással kapcsolatos tárgyak részaránya a nőknél szignifikánsan nagyobb, a tárgyak száma és értéke tekintetében egyaránt, mint a férfiaknál.⁵³ Az eredmények az özvegyasszonyok és az özvegyemberek között azonban már nem mutattak szignifikáns eltérést.⁵⁴

A táplálkozással kapcsolatos tárgyak a nők számára összességében sokkal fontosabbak voltak, mint a férfiak számára, mindemellett voltak különbségek abban, hogy a nők, illetve a férfiak milyen tárgy típusokkal rendelkeztek. Az első házasságuk előtt álló nők túltettek az első házasságra lépő férfiakon a házasságba vitt tárgyak tekintetében, ami az ételkészítés és -tárolás, valamint az élelmiszer-higiénia tárgykészletét, az asztali edényeket, a konyhai bútorzatot, illetve a tüzelőberendezésekhez tartozó eszközöket illeti. A felsoroltak közé olyan tárgyak is tartoznak, amelyek több funkciót is elláthattak, mégpedig a készítést és a tárolást (például egy fa *káposztáshordó*, ami a savanyú káposzta eltevésére szolgált), vagy a készítést és a tálalást (mint például a *halmerő*, mely egyaránt használatos volt a halak forgatásánál és tálalásánál).⁵⁵ Egyedül csupán az élelmiszerkészletek tekintetében létezett nagyjából egyenlőség a nők és férfiak között az első házasság megkötésekor.⁵⁶

⁵⁰ Lásd erre a 2. táblázatot. Mindkét eltérés 1%-os szinten szignifikáns.

⁵¹ Az eltérés a párok és az özvegyasszonyok között 8%-os szinten szignifikáns; a párok és az özvegyemberek között pedig még 10%-os szinten sem szignifikáns (mivel az összehasonlításhoz túl kevés özvegyember adata áll a rendelkezésünkre).

⁵² 10%-os szinten sem szignifikáns.

⁵³ A nők és a férfiak között regisztrált eltérés mind a tárgyak számában, mind azok értékében 1%-os szinten szignifikáns.

⁵⁴ 10%-os szinten sem volt szignifikáns.

⁵⁵ Minden eltérés 1%-os szinten volt szignifikáns.

⁵⁶ Ugyan a nők a férfiaknál valamivel több élelmiszert hoztak a házasságba, az eltérés csupán 10%-os szinten szignifikáns.

2. táblázat

Az élelmiszerek feldolgozásával és készítésével kapcsolatos tárgyak értékének részaránya az ingóságok összértékéhez képest, nemek és vagyoni csoportok szerint (Wildberg 1602–1662)

Inventárium összértéke (Gulden)	Házassági leltárak összes		Házassági leltárak első házasság		Hagyatéki leltárak összes		Hagyatéki leltárak összesen					
	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak				
50 alatt	9,4	3,9	7,7	2,2	19,5	13,7	18,3	19,9	n.a.	19,9	8,6	
50–99	9,1	3,1	8,3	2,8	15,0	19,6	16,2	23,3	19,1	22,5	8,2	
100–199	7,1	2,9	6,0	1,7	16,4	18,1	17,7	25,2	n.a.	25,2	6,8	
200–299	9,3	9,0	10,0	2,5	19,7	19,6	19,7	28,9	n.a.	28,9	10,6	
300–499	5,5	6,5	6,0	5,1	4,0	20,0	20,3	18,6	16,5	17,3	8,0	
500–999	11,2	16,3	9,8	8,8	20,3	17,6	18,8	19,9	22,6	20,9	13,6	
1000 felett	16,0	19,1	14,8	n.a.	21,0	19,3	20,2	26,3	16,1	22,2	18,2	
Összesen	9,1	11,3	10,2	7,4	3,7	20,7	19,0	19,7	24,3	17,6	22,0	13,0

Forrás: HStA Stuttgart, A 573, Bü. 4798–4802, 4804, 4806–4808, 4814 (másolatok); HStA Stuttgart, A 573, Bü. 4870–4871, 4874, 4876–4892, 4895–4897, 4901–4909 (eredeti) (1602–1662).

Túl kevés adatunk van ahhoz, hogy statisztikailag szignifikáns eredményeket közöljünk az özvegyasszonyok és özvegyemberek összehasonlításáról, ám általános tendenciaként elmondható, hogy minden táplálkozással kapcsolatos kategóriában az özvegyasszonyoknak legalább annyi, esetleg több tárgyuk volt, mint az özvegyembereknek. Az ételkészítéshez, illetve az annak tárolásához használt tárgyakból, valamint az asztali edényekből pedig többel rendelkeztek, mint az özvegyemberek. Továbbá megközelítőleg ugyanannyi tárggyal rendelkeztek a készítéshez és tároláshoz, illetőleg az ételkészítéshez, valamint a tüzelőberendezés tárgyaiból, a konyhai bútorzatból, illetve magukból az élelmiszerekből is.⁵⁷

Ha egy többváltozós környezetben az inventárium-típus, a családi állapot és az összvagyon változóinak értékét állandónak vesszük, akkor a nőknek (az első házasságra lépő menyasszonynak épp úgy, mint az özvegyasszonynak vagy az egyedülálló nőnek halála időpontjában) szignifikánsan több táplálkozással kapcsolatos tárgya volt, mint a férfiaknak. Ez így van akkor is, ha az összes tárgykategóriát együtt vizsgáljuk,⁵⁸ és akkor is, ha a tárgycsoportokat kategóriáinként vetjük össze. A nőknek több ételkészítéssel kapcsolatos tárgyuk,⁵⁹ több asztali edényük,⁶⁰ több készítéshez és tároláshoz is alkalmas eszközük volt,⁶¹ és több olyan is, amelyet az ételkészítéshez használtak.⁶² Több tárgyuk volt az élelmiszerek tárolásához, még ha az eltérés csekély mértékű is.⁶³ Azok közé a tárgycsoportok közé, amelyek esetében nem volt szignifikáns különbség a nemek között, maga az ételkészítés tartozik, továbbá azok a tárgyak, amelyeket a készítéshez és a tároláshoz egyaránt használtak, valamint a konyhai bútorzat és a tüzelőberendezéshez kapcsolódó tárgyak.⁶⁴ Az özvegyek körében ebben a tekintetben nem volt különbség a férfiak és a nők között – a konyhai bútorzat kivételével (ebből az özvegyembereknek szignifikánsan több volt) –;⁶⁵ máskülönben azonban nemek szerinti eltéréseket nem lehetett megállapítani.

Amikor mindezeknél a végeredményeknél a vagyont állandónak vettük, akkor azt az összefüggést állapítottuk meg, hogy a nők dominanciája a táplálkozással kapcsolatos tárgyak birtoklása terén a teljes társadalmi struktúrára érvényesnek mondható. A vagyon nagysága befolyásolta az ételkészítéssel kapcsolatos tárgyak abszolút mennyiségét és azok értékét, de nem volt szignifikáns hatása az ilyen tárgyaknak az összvagyonon belüli részarányára (sem

⁵⁷ Az eltérések egyike sem szignifikáns, 10%-os szinten sem, csupán a tüzelőberendezés összevetése mutat szignifikáns, 8%-os szintű eltérést (az özvegyasszonyoknak több ilyen tárgyuk volt, mint az özvegyembereknek).

⁵⁸ 1%-os szinten szignifikáns.

⁵⁹ 1%-os szinten szignifikáns.

⁶⁰ 1%-os szinten szignifikáns.

⁶¹ 1%-os szinten szignifikáns.

⁶² 1%-os szinten szignifikáns.

⁶³ 8%-os szinten szignifikáns.

⁶⁴ 10%-os szinten sem szignifikáns.

⁶⁵ 5%-os szinten szignifikáns.

a darabszám, sem az érték esetén). Ezek a tárgyak az egyén tulajdonának szilárd részét alkották, akár gazdag, akár szegény volt az illető. Ami a nagyságát meghatározta, az a tulajdonos neme volt – a nőknek egyszerűen több ilyen tárgyuk volt, mint a férfiaknak.

Ezek a kutatási eredmények feltűnő módon ellentmondanak a művelt férfi kortársak nézeteinek, akik a konyha, mint jelentős „műhely” központi szerepét elismerték ugyan, ahol a nők munkájuk révén kibontakozhattak, egyidejűleg azonban hevesen bírálták a nők keresleti igényét arra, hogy munkájukat hatékonyabbá tevő háztartási eszközeik legyenek. A vizsgált inventáriumokból egyértelműen kiderül, hogy a nők egy sokkal praktikusabb felfogást képviseltek, amikor „műhelyüket” gazdagon felszerelték termelőeszközökkel. Az a tény, hogy a teljes vagyoni struktúrában így tettek – még meglehetősen alacsony anyagi szinten is – azt jelzi, hogy az idejükre még az alacsony alternatív költségekkel⁶⁶ rendelkező nők is úgy tekintettek, hogy a konyhai eszközök ennek az időnek a produktivitását nagyban emelik, vagy alkalmasint más okuk is volt rá, hogy megbecsüljék azt. Ezek az eredmények azzal a ténnyel is összhangban állnak, miszerint a hagyományos társadalmakban az táplálékkészítés meglehetősen sok időt vett igénybe, éppen ezért tűnt fontosnak, hogy olyan eszközök álljanak rendelkezésre, amelyek ennek az időnek a felhasználását hatékonyabbá teszik.

Még érdekesebb, hogy a táplálkozással kapcsolatos tárgyak között nem csak az általánosan ismert darabok, mint a kés vagy a bogrács találhatók meg, hanem számos speciális eszköz is. Példának okáért a vizsgált inventáriumokból úgy tűnik, hogy a sütés kellékei a nők körében különös jelentőséggel bírhettek. Az első házasságra lépő nők csaknem fele (45%) vitt a házasságba sütőeszközöket, míg ugyanezen tárgyak aránya csak 6% volt az első házasságra lépő férfiak között.⁶⁷ Amikor egy házasság az egyik fél halála miatt felbomlott, a párok 83%-a rendelkezett a sütés kellékeivel. A nők özvegyiségük idején is megtartották ezeket: 75%-uk rendelkezett élete végéig sütéshez használt eszközökkel. Ezzel szemben azok a férfiak, akiknek a felesége meghalt, megváltak ezektől a tárgyaktól, így csak 45%-uknak (és csak a leggazdagabbaknak) volt halálukkor ilyen konyhai eszközük.⁶⁸

Egy többváltozós környezetben, az összvagyon, az inventárium típusát (házassági vagy hagyatéki), a családi állapotot és a nemet állandónak véve, a nők szignifikánsan több sütéshez használt tárgyat birtokoltak, mint a férfiak.⁶⁹

⁶⁶ Az angol *opportunity cost* magyar megfelelője, ami jelenti mindazon várható ráfordítások (áldozatok) összességét, amelyek azáltal merülnek fel, hogy a döntéshozó az adott döntéssel erőforrásokat von el más felhasználási területektől, lehetőségektől (a szerk. megjegyzése).

⁶⁷ 1%-os szinten szignifikáns.

⁶⁸ Bár az özvegyasszonyok és az özvegyemberek közötti eltérés az alacsony esetszám miatt többnyire nem bizonyult szignifikánsnak, ebben az esetben olyan nagy az eltérés, hogy bár csak 10%-os szinten, de szignifikáns.

⁶⁹ 1%-os szinten szignifikáns. Többváltozós környezetben azonban a nemek között nem mutatkozott eltérés.

A sütés eszközeinek előfordulása egyenes arányban nőtt a vagyon nagyságával,⁷⁰ továbbá a házas és megözvegyült személyeknél több volt található, mint a nem házasoknál.⁷¹

Különösen elterjedtek voltak a kenyérsütés eszközei, ami aligha meglepő módon jelzi a kenyér jelentőségét a kora újkori társadalomban, nem csak a táplálkozásban, hanem ünnepi alkalmakkor is. Például a posztókéscsésztők protoindusztriális céhének (*Zeugmacherzunft*)⁷² – amely foglalkozás mégiscsak a wildbergi háztartások mintegy 40%-ának jelentett részbeni megélhetést – évente megrendezésre kerülő összejövetelére mintegy 200 wildbergi és a környékbeli falvakban élő posztókéscsészítő jött össze a városban. Az aktuális céhes ügyek végeztével együtt ünnepeltek a céhházban, ahol mindenki egy egész kenyércipót és egy pint bort kapott a céh költségén.⁷³ A kenyér kulturális jelentősége a háztartások szintjén is tükröződött az anyagi kultúrában, mivel a hozzá kapcsolható tárgyak az inventáriumok többségében megtalálhatóak.

Így például dagasztóteknőt (*Teigwanne*) a házassági leltárak 23%-ában, míg a hagyatéki leltárak 37%-ában találunk. Ennek biztosítása szintén a nők felelősége volt, hiszen 12%-uk vitt ilyen konyhai eszközt az első házasságába, szemben a férfiak 2%-ával.⁷⁴ Hasonló minta érvényesül a sütőteknőnél (*Backmulde*), amely a házassági leltárak 26%-ában és a hagyatéki leltárak 52%-ában fordult elő.⁷⁵ Ennek beszerzése újfent csak a nők kötelezettségéhez tartozott, hisz 12%-uk vitt ilyen teknőt az első házasságába, szemben az első házasságra lépő férfiak 2%-ával.⁷⁶ Az özvegyek körében még ha az esetszámok a statisztikai megállapításhoz alacsonyak is, ha a teknőről van szó, az özvegyasszonyok megelőzik az özvegyembereket (dagasztóteknőt az özvegyasszonyok 20%-a, míg az özvegyemberek 18%-a, sütőteknőt az özvegyasszonyok 50%-a, míg az özvegyemberek 45%-a birtokolt).⁷⁷

Ha egy többváltozós környezetben minden más változót állandónak veszünk, akkor a dagasztóteknő a nők inventáriumában szignifikánsan gyakrabban volt jelen, mint a férfiaknál,⁷⁸ és a nem házasokkal szemben a megözvegyült személyeknél szintén.⁷⁹ A nők és a házas párok, illetve az özvegyasszonyok és a házas-

⁷⁰ 1%-os szinten szignifikáns.

⁷¹ A házas és a nem házas személyek közötti eltérés 1%-os szinten szignifikáns, épp úgy, mint a nem házas és az özvegy alanyok közötti.

⁷² A német *Zeugmacher* kifejezést a *Tuchmacher* foglalkozással szemben kizárólag azokra a posztókéscsésztőkre használták, akik gyapjúval dolgoztak (a szerk. megjegyzése).

⁷³ Ogilvie 1997: 319–320.

⁷⁴ 1%-os szinten szignifikáns.

⁷⁵ Az eredeti német nyelvű szövegben a két tárgy elnevezése a *tészta* dagasztására, illetve a kenyérsütés előkészítésére utal; mindkét elnevezés mögött lényegében ugyanazt a tárgy típust, a magyar gyakorlatban is ismert dagasztóteknőt kell elképzelni (a ford. megjegyzése).

⁷⁶ 1%-os szinten szignifikáns.

⁷⁷ Az eltérések 10%-os szinten sem szignifikánsak.

⁷⁸ 1%-os szinten szignifikáns. Többváltozós környezetben az özvegyek körében a nemek között nem volt szignifikáns különbség.

⁷⁹ 1%-os szinten szignifikáns.

párok között azonban nem mutatkozott jelentős különbség.⁸⁰ Az a tény, hogy a házaspárok háztartásai ebből a szempontból a nőkéhez hasonlóan, miközben a férfiakétól eltérnek, újabb indikátora annak, hogy a párok ezeknek a tárgyaknak a beszerzésénél egyfajta „női tulajdonlasi mintát” követtek. A dagasztóteknő birtoklását az összvagyon nagysága – a többi tényező egyidejű kontrollja esetén – nem befolyásolta, ami azt bizonyítja, hogy az összes társadalmi csoportnál egyenlően fordult elő.⁸¹

A sütőteknőnél enyhe eltérés mutatkozik. Ha minden más változót állandónak veszünk, akkor ugyanez a teknőféle is gyakrabban szerepelt a nők tulajdonában, mint a férfiakéban, ellenben ez a mutató éppen csak eléri a szignifikancia-szint határát.⁸² Ez a teknőféle azonban a férfiak háztartásában is szignifikánsan kevesebbszer fordult elő, mint a párokéban.⁸³ Azaz a házaspárok ebben az esetben is inkább a nőkhöz igazodtak, és eltértek a férfiaktól. A sütőteknő egyébként is gyakrabban szerepelt a házaspárok és az özvegyek leltárában, nem mint a házasokéban, ami arra utal, hogy ezt a konyhai eszközt gyakran a házasság során szerezték be.⁸⁴ Ez azért is lehetett így, mert a sütőteknő tulajdonlása a dagasztóteknőével ellentétben szorosabb összefüggésben állt a vagyon növekedésével; és a vagyon ilyen növekedése a szegényebbek esetében is általában a házassal függött össze.⁸⁵ Ennek ellenére a sütőteknő a legszegényebb emberek hagyatéki leltáraiban is szignifikáns mértékben megtalálható volt.

A kenyér tehát a táplálkozás és a társas együttlét központi elemének számított, és természetesen a pékeknel is meg lehetett vásárolni. Ennek ellenére a wildbergi háztartások egyharmadában, illetve felében süttették gyakran otthon a kenyeret, ami a szükséges eszközök meglétét indokolta. Ezek a tárgyak tehát a női anyagi kultúra alapvető részét képezték.⁸⁶

Forrásaink alapján az élelmiszerkészítéssel kapcsolatos tárgykultúra legérdekesebb csoportját azonban a sütemények és sült tészták készítésére alkalmas speciális eszközök jelentik. Wildberg egy viszonylag szegény protoindusztriális kisváros volt a Fekete-erdő egyik eldugott völgyében, mégis meglepően sok leltárban szerepel egy zsírban süttött tésztához használt tölcser (*Straubentrichter*),

⁸⁰ Az eltérések 10%-os szinten sem szignifikánsak.

⁸¹ A vagyon nagysága e teknőféle tulajdonlásában 10%-os szint mellett sem volt szignifikáns.

⁸² Csupán 7%-os szinten szignifikáns. Többváltozós környezetben az özvegyek körében a nemek között nem volt szignifikáns különbség.

⁸³ 1%-os szinten szignifikáns.

⁸⁴ A házastársak és a nem házasok közötti eltérés 5%-os szinten szignifikáns; az özvegyek és a nem házasok közötti eltérés 1%-os szinten szignifikáns; a házasok és az özvegyek közötti eltérés nem szignifikáns.

⁸⁵ A vagyonméret hatása a dagasztóteknő meglétére 1%-os szinten szignifikáns.

⁸⁶ Nem tudjuk, hogy hányan süttették otthon a kenyeret vagy vitték inkább a pékhez süttetni, mivel a leltárakban a kemencék nem szerepelnek. Ha Bischoff-Luithen és Köhle-Hezinger munkáit olvassuk, akkor azokból megtudhatjuk, hogy közösségi sütőházakat majd csak az 1808. évi rendelet hatására állítottak, „[...] mivel a házbéli kemencék felettébb veszélyesek, ezért községi kemence felállítása [...] szükségeltetik” (Bischoff-Luithen–Köhle-Hezinger 1979: 31).

vagy egy figurális kalács elkészítéséhez használt szita (*Mutschelsieb*), amely eszközök mindegyikét egy-egy sajátos jellegű tésztaételről nevezték el.⁸⁷

A *Strauben*-tölcsér egy kisebb, könnyebb anyagú tölcsér volt, amelyet arra használtak, hogy a folyós tésztát körkörös mozdulatokkal a forró zsírba eresszék, s így egy csiga alakú, *Strauben*nek nevezett sült tésztát készítsenek. A Hermann Fischer által összeállított *Sváb szótár* szerint a *Strauben* azonos a *Spritzkuchennel*, és az a szerző leírása szerint egy „vékony tésztából, tölcséren keresztül eresztett és szalagszerűen, zsírban kisütött sütemény, amely a fánkféleségek egyik igen ízletes formája”.⁸⁸ A sütemény legfontosabb jellemzője, hogy tűzhelyen, serpenyőben és forró zsírban, nem pedig kemencében sül. Ezért az elkészítéséhez nem volt szükség különösebben drága eszközökre, azaz a sült tészta készítésének ahhoz a módjához tartozott, amely a szegényebb társadalmi rétegek számára is elérhető volt.

A speciális, ám mégis viszonylag olcsó *Strauben*-készítő tölcsérek korszakunk wildbergi háztartásainak több mint egyharmadában megtalálhatóak voltak, pontosabban a házassági leltárak 38%-ában és a hagyatéki leltárak 31%-ában. A női anyagi kultúra *par excellence* tárgyainak számítottak, ami abból látható, hogy az első házasságra lépő nők 28%-a vitt magával ilyen tölcsért a házasságába, míg az első házasságra lépő férfiaknak csak 2%-a.⁸⁹ A nők egészen halálukig megtartották ezt az eszközt, mert a *Strauben*-tölcsérek a házaspárok leltárainak 31%-ában szerepelnek az egyik házafél halálának az időpontjában, továbbá ott vannak az özvegyasszonyok leltárainak 40%-ában, míg az özvegyemberek leltárainak csupán a 27%-ában (bár az alacsony esetszám nem enged statisztikailag szignifikáns következtetéseket levonni).⁹⁰

Többváltozós környezetben, az összes többi változó statisztikailag kontrollált környezetében a *Strauben*-tölcsér a nők háztartásában szignifikánsan többször volt megtalálható, mint a férfiakéban,⁹¹ ahogyan a házaspárokéban is.⁹² A párok ebben az esetben is a nőkhöz hasonlítanak és különböznek a férfiaktól, ami arra enged következtetni, hogy a süteményes tölcsér előfordulása elsősorban női hatásnak tulajdonítható. A tölcsér előfordulása kapcsán szignifikáns eltérés van az özvegyek és a nem házas személyek között, de nincs eltérés az özvegyek és

⁸⁷ A szövegben a két tésztaétel német nevét megfelelő magyar megnevezés hiányában megtartottuk: a *Strauben* meglehetősen laza, folyékony tésztából készül, amelyet egy tölcséren, olykor pléhcsövön keresztül forró zsiradékba eresztenek, ettől csavarodott csigavonalra emlékeztető formája lesz, és ezt a csavaros formát idézi a név is. Bár egyes változataiban hasonlít az itthon ismert kelt tésztából készült fánkhoz, illetve a csörögéhez, de a tésztájában nincsen élesztő. A *Muschel* szó legkorábbi jelentésében csak egy kisebb cipóra utal, ebben az esetben azonban egy finom kalácslisztből sült, több darabból csillag formájúra összeillesztett, emeletes figurális kalácsról van szó (a ford. megjegyzése).

⁸⁸ Fischer 1901: 5. kötet, Col. 1381–1382.

⁸⁹ 1%-os szinten szignifikáns.

⁹⁰ Az eltérés 10%-os szinten sem szignifikáns.

⁹¹ 1%-os szinten szignifikáns.

⁹² 1%-os szinten szignifikáns.

a házasságban élők között. Ez szintén arra utal, hogy ezek a tárgyak a házasság során kerültek a háztartásba, és az özvegyiség ideje alatt is megőrizték őket.⁹³

E speciális süteményes eszköz társadalmi hierarchiától független jelentőségét a következő tény teszi egyértelművé: igaz ugyan, hogy gyakoribb előfordulásának valószínűsége a vagyon nagyságával egyenes arányban növekedett,⁹⁴ azonban a legalacsonyabb vagyoni csoportban (az 50 Gulden összvagyon alattiak körében) a nők 20%-a, illetve a legvagyonosabb csoportban (az 500 Gulden összvagyon felettiek között) a nők csaknem kétharmada vitt ilyen konyhai eszközt az első házasságába. Mindezek alapján a *Strauben*-tölcsér a háztartások kétharmadában alapvető tárgynak számított. A menyasszonyok csaknem egyharmada (még a legszegényebbeknek is az egyötöde) vitt *Strauben*-tölcsért a házasságba, a házasság éveiben megtartották, és az özvegyek – különösen az özvegyasszonyok – egészen életük végéig megőrizték azt.⁹⁵

A másik speciális, tésztakészítéshez használt eszköz, amelyet a kora újkori nők birtokoltak és őriztek, a *Mutschel*-szita volt. Ez egy kicsi, apró lyukú szita, amelyet a *Mutschel*, vagyis egy figurális kalácsféle lisztjének átszitálásához használtak. Egy olyan kelt tésztából süített, finom buktáról van szó, amelyet a kora újkori Württembergben meglehetősen jól ismertek, és gyakran különleges, például csillag alakú és további, tésztából gyúrt szimbólumokkal díszítettek.⁹⁶ A háztartásokban ez a *Mutschel* készítéséhez használt szita ritkábban fordult elő, mint a *Strauben*-tölcsér. Ám még mindig meglepően elterjedt volt, ahhoz képest, hogy egy speciális, a nevét egy különleges tésztafélérről kapó használati tárgyról volt szó.⁹⁷ Ez a tárgy típus a házassági leltárak 16%-ában és a hagyatéki leltárak 22%-ában volt jelen, és elsődlegesen szintén főként a nők részéről került a háztartásba: az első házasságra lépő nők 14%-a hozott ilyet magával, ezzel szemben egyetlen első házasságra lépő férfi sem.⁹⁸ A tárgy előfordulása a házasság ideje alatt csupán csekély mértékben növekedett. Így a hagyatéki leltárak 22%-ában fordult elő az egyik házaspár halálakor. Érdekes módon az özvegyasszonyok leltáraiban csak 5%-ban, az özvegyemberekében azonban 18%-ban szerepelnek. Ez azt jelenti, hogy nem mutatható ki olyan tendencia, miszerint magas életkorban a nők inkább megőrizték volna, mint a férfiak, még akkor sem, ha az eltérés nem szignifikáns.⁹⁹

⁹³ Az özvegyek és a házaspárok eltérése 9%-os szinten szignifikáns; a házaspárok és a nem házaspárok eltérése 10%-os szinten sem szignifikáns; az özvegyek és a nem házaspárok eltérése 1%-os szinten szignifikáns.

⁹⁴ Amennyiben az inventárium típusát, a nemet és a családi állapotot állandónak vesszük, akkor a vagyon változása 1%-os szinten mutat a tölcsér meglétében szignifikáns eltérést.

⁹⁵ Ám többváltozós környezetben nem volt szignifikáns eltérés az özvegyek neme tekintetében.

⁹⁶ Bischoff-Luithen-Köhle-Hezinger 1979: 180–181. Fischer 1901ff: 4. kötet, Col. 1846.

⁹⁷ A *Mutschel* szó jelenléte a tárgy nevében persze nem jelenti azt, hogy másra ne lehetett volna használni, és vélhetőleg ezt a szitát minden más finomlisztből gyúrt sütemény elkészítésekor is használták.

⁹⁸ 1%-os szinten szignifikáns.

⁹⁹ 10%-os szinten sem szignifikáns.

Ha egy többváltozós környezetben minden más változót állandónak veszünk, akkor a *Mutschel*-sziták a nőknél szignifikánsan sűrűbben fordultak elő, mint a férfiaknál,¹⁰⁰ és a házaspároknál gyakrabban, mint a férfiaknál.¹⁰¹ Tehát a párok inkább a női mintát követték, nem pedig a férfiút, ahogyan ez a többi süteményes eszköznél is megfigyelhető volt. Ez arra utal, hogy a *Mutschel*-szita előfordulása a pároknál a nők hatására vezethető vissza. Az eszköz birtoklása kapcsán nem érzékelhető szignifikáns eltérés az özvegyek és a nem házasok között,¹⁰² az özvegyek és a házasok között,¹⁰³ illetve a házasok és a nem házasok között,¹⁰⁴ ami arra utal, hogy a szitát (sem a nők, sem pedig a férfiak) nem őrizték meg öreg korukig, mint ahogyan azt a *Strauben*-tölcsérral tették.¹⁰⁵ A szita tulajdonlása nem is állt olyan erősen összefüggésben a vagyonnal, mint a tölcséré: bár a legalacsonyabb vagyoni csoportban ritkábban fordult elő, míg a középső és a felső vagyoni csoportok házaspárjai által készített házassági és hagyatéki leltárak egyötödében szerepelt. Továbbá, ha az egyéb változókat állandónak vettük, az összvagyon akkor sem mutatott összefüggést a tárgy meglétével.¹⁰⁶ Ezenfelül a legszegényebb nők (az 50 Gulden összvagyon alatti csoportba tartozók) 17%-a hozott ilyen konyhai eszközt az első házasságába, és a legelső vagyoni csoport hagyatéki leltárainak 20%-ában fordult elő. Ez azt jelenti, hogy minden társadalmi réteg számára fontos tárgynak számított.

Mi lehet az oka a *Strauben*-tölcsér és a *Muschel*-szita széleskörű népszerűségének, amelyek mindegyike kellően speciális tárgy volt ahhoz, hogy nevét egy adott süteményről kapja? A választ két tényezőben kereshetjük. Legalábbis a *Strauben* esetében elsősorban egyszerű, anyagi ok játszhatott szerepet; olyan csemegéről lévén szó, amelyet különösebben drága eszközkészlet – mint például otthoni kemence – nélkül is elkészíthettek és így az alacsonyabb társadalmi csoportok számára is elérhetővé vált. A másik tényező pedig a sütemények kultúrában betöltött, központi szerepével van összefüggésben. Sütemények és sült tészták nem csupán az érzékekre ható csemegeként léteztek, hanem kulturális objektumként, meghatározott ünnephez kötődtek, és alapvetően szimbolikus jelentést hordoztak.

A *Strauben* például központi szerepet játszott a *Hennenpfösl* című mesében, amely a Hamupipőke-típus déli német nyelvterületen elterjedt variánsa volt. Elsősorban Dél-Tirolban a *Strauben* mind a mai napig helyi jellegzetességnek számít.¹⁰⁷

¹⁰⁰ 1%-os szinten szignifikáns.

¹⁰¹ 1%-os szinten szignifikáns.

¹⁰² 10%-os szinten sem szignifikáns.

¹⁰³ 10%-os szinten sem szignifikáns.

¹⁰⁴ 10%-os szinten sem szignifikáns.

¹⁰⁵ Többváltozós környezetben az özvegyek között nem volt szignifikáns eltérés a nemek tekintetében.

¹⁰⁶ Egy regresszió során, ha az inventárium típusa, a családi állapot és a nemhez tartozás változóját állandónak vettük, az összvagyon akkor sem mutatott hatást a *Mutschel*-sziták meglétére, még 10%-os szinten sem.

¹⁰⁷ Leginkább a Zingerle-féle mesegyűjteményből vált ismertté: Zingerle–Zingerle 1852. (A cím-ben szereplő szó tyúkokat őrző pásztorlánykát jelent – a ford. megjegyzése.)

A 17. század elejétől kezdve Württemberg és Dél-Tirol között, az úgynevezett „svábgyerek intézménye” következtében folyamatos személyi és kulturális csere zajlott: tömeges és szezonális munkamigráció során gyermekek és fiatalok Dél-Tirol, Vorarlberg és Svájc szegényebb régióiból sváb föld különböző területeire, köztük Württembergbe vándoroltak, hogy pásztorként, béresként vagy cselédként dolgozzanak.¹⁰⁸ *Hennenpfösl* meséjében a pástorlánykának öltözött hösnő úgy fedi fel magát a kastély urának, hogy azt a gyűrűt, amelyet egy bálon a férfitől kapott, belesüti egy neki szánt *Strauben*-be. Ezt aztán, mint a kedvenc ételét felszolgálták neki ebédre.¹⁰⁹ A hösnőnek azonban előbb engedélyt kellett kérnie a szakácsnétól, hogy piszkos kinézete ellenére egyetlen egy *Straubent* süthessen a kastély urának.¹¹⁰ A sütemény ezáltal a nő és a férfi közötti megértés közvetítőjeként értelmezhető, s egyúttal egy olyan ételfajta, amelyet még a legágrólszakadtabb, legpiszkosabb nő is elkészíthet a leghatalmasabb, leggazdagabb férfi kedvenceként. Amennyiben a *Strauben* a délnémet kultúrában – különösen pedig egy fiatal hösnő életében – betöltött ilyen erős, szimbolikus jelentéséből indulunk ki, akkor nincs mit csodálkoznunk azon, hogy elemzésünk során azt mutathattuk ki, hogy a *Strauben*-tölcsér a nők legféltettebb tárgyai közé tartozott még a legalsóbb társadalmi rétegekben is.

A kalácsot (*Mutschel*) az ünnepi és szimbolikus jelentések még a fentieknél is sűrűbb szövete jellemzi. Ez különösen a sváb kulturális térre jellemző. Svábföld egyes településein a *Mutschel* különböző formái találhatóak meg. Ezen települések közül a legfontosabb Reutlingen volt, ahol a *Mutschelt* nyolcágú csillag formájában készítették, melynek közepére egy fonott koszorú által körülölelt, négyszögletes téstadarabot helyeztek, és a csillag minden egyes ágára téstából formált szimbólum került.¹¹¹

A *Mutschel* Svábföldön olyan fontosnak számított, hogy a téli időszakban még egy napot is elneveztek róla, bár a *Mutschel*-nap megünneplésére településenként eltérő időben kerülhetett sor: így például Reutlingenben a Háromkirályok (január 6-a) utáni csütörtök a *Mutschel*-nap, míg Cannstattban november 30-a.¹¹²

¹⁰⁸ Uhlig 1998.

¹⁰⁹ „Egy napon a kastély ura megparancsolta a szakácsnénak, hogy ebédre készítsen *Straubent* [...]. Délben feltalálták a *Straubent* és az uraság nagy étvágygal látott neki, mert ez volt a kedvenc étel [...]” Zingerle–Zingerle 1852: 92.

¹¹⁰ „Egyszer aztán a lány [Hennenpfösl] hallotta a forró zsír sercegését, s nézte, mi lehet az. Mikor látta, hogy a szakácsné *Straubent* süt, arra kérte, hogy engedné őt is csak egyetlen süteményt sütni a kastély urának. Eleinte a szakácsné sehogyan sem akarta megengedi, de aztán, hogy a lány csak nem hagyta magát, hát csak megengedte neki. [...] A szakácsné sehogyan sem akarta bevallani, hogy a szutykos leányt odaengedte a tűzhelyhez [...]” Zingerle–Zingerle 1852: 92–93.

¹¹¹ A *Mutscheln* mai használatához: <http://www.ebbes-guats.de/mutscheln.html> (utolsó letöltés: 2015. május 12.). Egyes feltételezések szerint a csillag alak a jeruzsálemi csillagot mintázza, mások viszont (a téli napforduló jeleként) a napszimbólum mellett érvelnek, néhányan pedig azt állítják, hogy a koszorú egy kereszténység előtti, téli áldozati szimbólum volt. A négyszögletes rátétet olykor a reutlingeni „Hausberg”-hegyhez hasonlítják, máskor viszont két dobókockaként értelmezik, melyekkel a *Mutschelért* játszanak.

¹¹² Fischer 1901ff: 4. kötet, Col. 1846. A *Schützenfest* a középkorig visszanyúló lövészegyletek, önkéntes véderőtársulatok, mára népiünnepéllé módosult változata (a ford. megjegyzése).

A *Mutschel*-napot mindenütt számos kulturális gyakorlat jellemezte. A középkori és kora újkori Reutlingenben ez az ünnep összefonódott az évente nyolc napon át tartó *Schützenfest*tel, melynek során januárban a városi milícia házasságkötés után lévő férfiakat toborzott. A lövészversenyek győztese *Mutschelt* kapott, ami a férfi és nő kölcsönös felelősségvállalásának szimbolikus kifejezése volt. Az egyik fél részről úgy tartották, hogy „jaj annak a férjnek, aki aznap este *Mutschel* nélkül megy haza. A háziasszony annyira számít rá, hogy még a következő napra rendelt reggeli kenyéret is lemondta.”¹¹³ A másik fél részéről azt mondták, hogy „egy asszony egy rossz szót sem szólhat az urára, még ha nyolc álló napig haza sem megy, ha azután *Mutschellel* érkezik.”¹¹⁴ Később aztán a *Mutschel*-napon tartott *Schützenfest* kockajátékká módosult, mely feltűnően férfias trágár neveket kapott, mint például „Pucér Lujza”, „Facér tetű”, „Nagy Kacsakaka”.¹¹⁵ Bár ma már ezekben a játékokban a férfiak és a nők egyaránt részt vesznek, miközben az ünnepek hosszú ideig, még a 20. században is kizárólag férfiünnepeknek számítottak, a nők és a gyermekek otthon vártak arra, hogy a családfő a *Mutschellel* hazatérjen.¹¹⁶ A cannstatti *Mutschel*-napon az volt a szokás, hogy a fiatal emberek kedvesüknek *Mutschelt* vittek.¹¹⁷ Az ilyen jellegű kulturális gyakorlatok, amikor a férfi az esztendő egy napján a kenyéret „megnyerhette” és hazavihette a feleségének, a kenyéradó szerepével ruházták fel őt, és ezt a szerepet a „kifordított világ” egy újabb megnyilvánulási formájaként tarthatjuk számon. Ez a „kifordított világ”-motívum, ami a kora újkori német népi kultúrát és ünnepi szokásokat jellemezte, a mindennapi viszonyok félig ironikus megfordítását jelentette.¹¹⁸ Hiszen rendszerint a nő volt az, aki az esztendő 364 napján felelt azért, hogy kenyér kerüljön az asztalra; mindez abban is megnyilvánult, hogy elsősorban ő volt az, aki a kenyérsütés eszközeit a házasságba vitte. Még akkor is, ha azokról a wildbergi kulturális gyakorlatokról, amelyek a *Mutschelt* övezték, nincsen közvetlen bizonyítékunk, a Svábföld más területeiről származó adatok arra engednek következtetni, hogy a sült tészta ezen fajtája ebben a közösségben is fontos ünnepi ételnek számított, amely a nemek egymás közötti kapcsolatát szimbolizálta.¹¹⁹

A fentiek alapján elmondható, hogy sem a *Strauben*, sem a *Mutschel* nevű tésztafélék nem csupán fogyasztásra készültek, hanem egyúttal olyan tárgyakká

¹¹³ Reutlinger und schwäbische Spezialitäten: <http://www.ebbes-guats.de/mutscheln.html> (utolsó letöltés: 2015. május 12.).

¹¹⁴ Reutlinger und schwäbische Spezialitäten: <http://www.ebbes-guats.de/mutscheln.html> (utolsó letöltés: 2015. május 12.).

¹¹⁵ Bischoff-Luithlen – Köhle-Hezinger 1979: 181. <http://www.mutschel.de/mutschelspiele/> (utolsó letöltés: 2015. május 12.).

¹¹⁶ Knauer 2007: 15. Lásd Heinz-Eugen Schramm *Reutlingeni Mutschel-nap* című versét, melynek lényege, hogy a *Mutschel* a férfihoz illik, az asszony otthonra való, s ezen az éjjelen a legényt nem tartja fogva a leány.

¹¹⁷ Fischer 1901ff: 4. kötet, Col. 1846.

¹¹⁸ Scribner 1978.

¹¹⁹ Különbség fedezhető fel a wildbergi inventáriumokban szereplő sziták alapján abban, hogy itt ezt a süteményt inkább háznál süthették, mintsem pékségben vagy fogadóban versengtek volna érte.

számítottak, amelyek a nemek közötti kapcsolatot voltak hivatva szimbolizálni és kommunikálni. Ezen túlmenően még a nők szerepére is rávilágítottak a hagyományos ünnepek előkészítésében és lebonyolításában. Feltehetően ez lehet az oka annak, hogy ezeknek a sütemények az elkészítéséhez szükséges eszközök olyan nagy arányban voltak jelen még a legszegényebb nők tulajdonában is. Az erőteljes szimbolikus jelentéstartalom lehetett az, ami még a legszegényebb nőket is arra sarkallta, hogy kicsiny vagyonuk egy részét ezen eszközök beszerzésére fordítsák.

Természetesen a művelt férfi kortársak a szegény néprétegek süteményfogyasztását, ha az korlátlan méreteket öltött, ostobaságnak tartották. Ezt jelzi Christian Friedrich Germershausen intelme is:

„Végezetül egy jó gazdaasszonynak azt is bölcsen meg kell fontolni, hogy tekintélye és jószága nem szenved e csorbát, ha folyton folyvást süteményt süt. [...] A sütemény nyalánkság, és nem egyszer kell hallanunk, hogy ez vagy az a ház szegényre ette magát süteményből, vagy, hogy ez vagy az a ház azért nem jut előbbre, mert ott mindent eldorbézolnak nyalánkságokra.”¹²⁰

Ezek a szemrehányások Württembergben, úgy tűnik, süket fülekre találtak, vagy a művelt középosztály férfi tagjai éppen azért hangoztatták intelmeiket, mert az ő szemükben a szegényebb nők meggondolatlanul használták fel erőforrásaikat olyan étel elkészítésére, amely szigorúan véve nem volt „létszükséglet”.

ZÁRSZÓ

A kora újkori nők munkája nem egyedül a házimunkára korlátozódott, de a házimunka szinte kizárólag rájuk maradt. A háztartás olyan „műhely” volt, ahol a nők döntéseiket lényegében önállóan, a férfiak részvétele nélkül hozták. A fenti tanulmány ennek a „műhelynek” a tárgyi kultúráját mutatta be, amennyiben megvizsgálta, hogyan volt eszközökkel ellátva és ki volt azok beszerzéséért a felelős.

Az elemzett inventáriumok arról tanúskodnak, hogy a kora újkori württembergi társadalomban az ingóvagyon a nők felségterületének számított, és hogy ezen ingóságok jelentős része összefüggésben állt a háztartás leglényegesebb női feladatával, az ételkészítéssel. Az étel elkészítése még egy viszonylag szegény, eldugott faluban is nem csak számottevő női munkaerőt követelt, hanem konyhaeszközökre fordítandó beruházást is. Ezeket a főzési kellékeket alapvetően a nők hozták a házasságba, és a férfiaknál sokkal nagyobb számban még özvegy-ségükben is megőrizték.

Az eszközökkel való felszereltség nem csak a nők hatékonyságát növelte, hanem képességeiket, ízlésüket és öntudatukat is tükrözte. Különösen a sütéshez használt tárgyak bírtak kiemelkedő jelentőséggel a nők tárgykultúrájában.

¹²⁰ Germershausen 1782: 2. kötet, 1. rész, 1. fejezet, 192 és 194.

A wildbergi nők számottevő hányada birtokolt speciális sütőeszközt, amely jellegzetes sütemények és tészták elkészítését tette lehetővé. Ezeket még a legszegényebb nők is maguk vitték a házasságba, és vélhetően özvegységükig megőrizték őket, még jóval azután is, hogy saját háztartásukat, vagyis azokat, akiknek süthettek volna, már elveszítették. Mindez arra enged következtetni, hogy ezek a tárgyak nem csupán gazdasági okokból, vagyis azért voltak fontosak a nők számára, hogy saját hatékonyságukat növelték, hanem azért is, mert számottevő kulturális jelentéssel bírtak. Különösen a tanulmányban említett kétféle sütemény – melyek elkészítéséhez a wildbergi nők speciális eszközökkel rendelkeztek – szimbolizálta és kommunikálta a korabeli elbeszélésekben és ünnepi alkalmak során a két nem egymásról való gondoskodását – különösen egymás étellel történő ellátását. Elképzelhető, hogy a gazdasági hatékonyság, és az erős kulturális rezonancia egyaránt hozzájárult e tárgyak meghatározó jelentőségéhez, amelyet a kora újkori társadalom női anyagi kultúrájában elfoglaltak.

Fordította: Kuti Klára

FORRÁSOK

Landesarchiv Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart

Archiv von Stadt und Amt Wildberg, B. I.

3. Lagerbücher-, Steuer-, Güte- und Haischbücher

Archiv von Stadt und Amt Wildberg, B. II.

4. Inventuren und Teilungen, Testamente, Erbschaften und Pflögschaften

Becher, Johann Joachim 1714: *Kluger Haus-Vater, Verständige Haus-Mutter, Vollkommener Land-Medicus, Wie auch Wohlerfahrener Ross- und Vieh-Artzt*. Groschuff, Leipzig.

Frischlin, Nicodemus 1605: *Instruction und Bericht, welchemassen, in dem Hochloeblichen Herzogtumb Wuerttemberg, die Inventaria und Abtheilungen, nach desselben Erb- oder Landrechtens, vierdten und letsten Theil, Tit. von Erbschafften ohne Testament, etc. fürgenommen, verricht und verfertiget werden sollen*.

Germershausen, Christian Friedrich 1782: *Die Hausmutter in allen ihren Geschäften*. Hannover.

Germershausen, Christian Friedrich 1778: *Die Hausmutter in allen ihren Geschäften*.

von Hohberg, Wolfgang Helmhard Freiherr 1682: *Georgica curiosa austa, Das ist: Umständlicher Bericht und klarer Unterricht Von dem Adelchen Land- und Feld-Leben*.

Zingerle, Ignaz – Zingerle, Josef 1852: *Kinder- und Hausmärchen aus Tirol*. Regensburg.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bezner, Alfred 2002: *Pietismus und Methodismus im 19. Jahrhundert in Walheim*. Disszertáció, Universität Trier, Trier.
- Bidlingmaier, Rolf 2001: Inventuren und Teilungen. Entstehung und Auswertungsmöglichkeiten einer Quellengruppe in den württembergischen Stadt- und Gemeindearchiven. In: Bickhoff, Nicole – Trugenberger, Volker (Hrsg.): „*Der fuhrnehmste Schatz*“. Orts-geschichtliche Quellen in Archiven. Kohlhammer, Stuttgart, 71–82.
- Bidlingmaier, Rolf 2005: Inventuren und Teilungen. In: Keitel, Christian – Keyler, Regina (Hrsg.): *Serielle Quellen in südwestdeutschen Archiven*. Landesarchiv Baden-Württemberg, Stuttgart. <http://www.boa-bw.de/jspview/downloads/frei/bsz306616858/0/index.html> – utolsó letöltés: 2015. május 12.
- Bischoff-Luithlen, Angelika – Köhle-Hezinger, Christel 1979: *Von Amtsstuben, Backhäusern und Jahrmärkten. Ein Lese- und Nachschlagebuch zum Dorfalltag im alten Württemberg und Baden*. Kohlhammer, Stuttgart.
- Fischer, Hermann 1901: *Schwäbisches Wörterbuch*. Laupp, Tübingen.
- Gross, Dominik 1998: Inventuren und Teilungen: Möglichkeiten und Grenzen einer Quellengruppe aus der Perspektive des Medizinhistorikers. In: *Würzburger medizin-historische Mitteilungen* (17.) 449–472.
- „Hausmutter“ szócikk In: Krünitz, Johann Georg: *Oekonomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft*. Pauli, Berlin: 1773/1858.
- Hoffmann, Julius 1959: *Die „Hausväterliteratur“ und die „Predigten über den christlichen Hausstand“*. Lehre vom Haus und Bildung für das häusliche Leben im 16., 17. und 18. Jahrhundert. Beltz, Weinheim.
- Keller-Drescher, Lioba 2003: *Die Ordnung der Kleider. Ländliche Mode in Württemberg 1750–1850*. Tübinger Vereinigung für Volkskunde, Tübingen.
- Knauer, Christine 2007: *Von den Glanzzeiten der mürber Sterne*. In: Reutlinger Generalanzeiger Sonderveröffentlichungen. Kälönlényomat.
- Kúpker, Markus – Maegroith, Janine 2009: Human Well-Being and the “Industrious Revolution”: Consumption, Gender and Social Capital in a German Developing Economy 1600–1900. *AKA-Newsletter* (25.) 19–41.
- Maisch, Andreas 1992: *Notdürftiger Unterhalt und gehörige Schranken: Lebensbedingungen und Lebensstile in württembergischen Dörfern der frühen Neuzeit*. G. Fischer, Stuttgart–Jena–New York.
- Mannheims, Hildegard 1991: *Wie wird ein Inventar erstellt? Rechtskommentare als Quelle der volkskundlichen Forschung*. Coppenrath, Münster.
- Mantel, Joachim 1974: *Wildberg. Eine Studie zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung der Stadt von der Mitte des sechzehnten bis zur Mitte des achtzehnten Jahrhunderts*. Kohlhammer, Stuttgart.
- Medick, Hans 1996: *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900*. Untersuchungen zur Sozial-, Kultur- und Wirtschaftsgeschichte aus der Perspektive einer lokalen Gesellschaft im frühneuzeitlichen Württemberg. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen.

- Ogilvie, Sheilagh 1997: *State Corporatism and Proto-Industry: the Württemberg Black Forest, 1580–1797*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ogilvie, Sheilagh 2003: *A Bitter Living: Women, Markets, and Social Capital in Early Modern Germany*. Oxford Univ. Press, Oxford.
- Ogilvie, Sheilagh 2004: Woman and Labour Markets in Early Modern Germany. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (2) 25–60.
- Ogilvie, Sheilagh 2006: „Eine saure Nahrung“ Frauen, Märkte und soziales Kapital im frühmodernen Deutschland (Kuczynski Prize Lecture). *Jahrbuch für Regionalgeschichte* (24.) 13–36.
- Ogilvie, Sheilagh 2008: Verheiratete Frauen und Märkte im Württemberg der Frühen Neuzeit. In: Regnath, R. Johanna – Rudolph, Christine (Hrsg.): *Frauen und Geld. Wider die ökonomische Unsichtbarkeit von Frauen*. Helmer, Königstein im Taunus, 43–86.
- Ogilvie, Sheilagh 2010: Consumption, Social Capital, and the “Industrious Revolution” in Early Modern Germany. *Journal of Economic History* (70.) 287–325.
- Ogilvie, Sheilagh – Kúpker, Markus – Maegraith, Janine 2009a: Community Characteristics and Demographic Development: Three Württemberg Communities, 1558–1914. In: *Cambridge Working Papers in Economics*. <https://www.repository.cam.ac.uk/bitstream/handle/1810/229498/0910.pdf?sequence=2> – utolsó letöltés: 2015. május 12.
- Ogilvie, Sheilagh – Kúpker, Markus – Maegraith, Janine 2009b: Woman and the Material Culture of Food in Early Modern Germany. In: *Early Modern Woman: an Interdisciplinary Journal* (4.) 149–150. http://www.econ.cam.ac.uk/Ogilvie_ESRC/index.html?page=inventory – utolsó letöltés: 2015. május 12.
- Sabeau, David Warren 1990: *Property, Production and Family in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sabeau, David Warren 1998: *Kinship in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schad, Petra 2002: *Buchbesitz im Herzogtum Württemberg im 18. Jahrhundert*. Am Beispiel der Amtsstadt Wildberg und des Dorfes Bissingen, Enz. Thorbecke, Stuttgart.
- Schraut, Sylvia 1989: *Sozialer Wandel im Industrialisierungsprozeß*. Esslingen 1800–1870. Stadtarchiv Esslingen am Neckar, Esslingen.
- Scribner, Bob 1978: Reformation, Carnival and the World Turned Upside-Down. *Social History* (3.) 3. 303–329.
- Troeltsch, Walter 1897: *Die Calwer Zeughandlungskompanie und ihre Arbeiter*. Studien zur Gewerbe- und Sozialgeschichte Altwürtembergs. Fischer, Jena.
- Uhlig, Otto 1998: *Die Schwabenkinder aus Tirol und Vorarlberg*. Wagner, Innsbruck.
- Wiesner, Merry E. 2000: *Woman and Gender in Early Modern Europe*. Cambridge Univ. Press, Cambridge.